

*Ramstedt Martin*²⁹

Vallás és társadalom: hatás-ellenhatás és társadalmi felelősségvállalás Nyugat-Európában³⁰

Az előttem álló feladat összefüggő kérdésekre való reflexió: Milyen vallásos és milyen vallásilag sokszínű nyugat-európai társadalmunk? Vallásilag mennyire szabadok az egyes társadalmak polgárai? Milyen hatással van a vallásra a szekuláris kultúra? A különböző vallási közösségek hogyan adnak hangot társadalmi felelősségvállalásuknak? Mik a vallások közötti párbeszéd és együttműködés kilátásai? Mi a probléma a tágabb kontextusban? Mi egy adott állam és társadalom felelőssége a vallási közösségek felé és a másik oldalon pedig mi a vallási közösségek társadalmi felelőssége az állam és társadalom felé Nyugat-Európa kontextusában?

Én most társadalomtudósként beszélek itt Önöknek, tehát egy kicsit később bemutatom a vallásnak egy a társadalomtudományokban széles körben elfogadott definícióját. A valláshoz én egy nem normatív álláspontból közelítek, ahogyan ez tudományterületemen megszokott, és szeretném hangsúlyozni ismételten, hogy az elérhető adatok nem engednek pontos válaszokat a fentebb feltett kérdésekre, pusztán trendeket és tendenciákat sugallnak.

Köszönöm a szervezőknek, hogy Marie Claire Foblets asszony, a néhányuknak talán ismerős, Európai Bizottság által támogatott és 2013 januárjában lezárt RELIGARE projekt koordinátora helyettesítésére engem választottak. A RELIGARE projektet a Leuven-i Katolikus Egyetem (KUL) fogadta be Belgiumban, és középpontjában az európai vallási sokszínűség és szekuláris modellek álltak. 2012 eleje óta Foblets professzor asszony a németországi Hallében lévő Max Planck Szociálintropológiai Intézete új Jog- és Vallástudományi Kutatócsoportjának is igazgatója, amely intézetnek és 2006 októbere óta vagyok tudományos főmunkatárs, elsőként Vallás a Jogvitákban Jogi Pluralizmus Munkacsoport tagjaként, később pedig az új intézet tagjaként, azzal a fő felelősséggel, hogy a 'jog és vallás' kutatási irányt fejlesztem, amely ténylegesen az intézet három szélesebb értelemben vett tematikus kutatási területének egyike. Ezen kutatási irány fejlesztésének felelőssége tekintetében részt vettem a RELIGARE csapat által szervezett néhány nemzetközi eseményen, és a jelen előadáshoz a végleges projektjelentés tervezetére is hivatkozhatok, amelyet 2013 májusában mutattak be az Európai Bizottságnak. A különböző nemzetközi kutatócsoportok a projektben tíz ország releváns jogforrásait elemezték: Belgium, Franciaország, Németország, Olaszország, Hollandia, Dánia, Egyesült Királyság, Spanyolország, Bulgária és Törökország. A jogi vizsgálat a társadalmi élet négy te-

²⁹ Ramstedt Martin, tudományos főmunkatárs, Jog- és Vallástudományi Kutatócsoport, Max Planck Szociálintropológiai Intézet

³⁰ „Kulturális identitás: a vallás szerepe Európában” című konferencián (2013. április 25.) elhangzott előadás alapján

rületére koncentrált: vallás és munkavállalás, vallás és családi élet, a vallás hozzáférése a közhasználatú terekhez és a vallás állami támogatásának különböző formái. Ezt a vizsgálatot szociológiai kutatás is támogatta, de az összes RELIGARE kutatócsoportot alapvetően két rendellenesség aggasztotta a vallással foglalkozó törvények kapcsán:

(i) Elsőként, a vallás és lelkiismereti szabadság által nyújtott védelem hatályával kapcsolatos viták az utóbbi években nagy jelentőséget kapott különböző jogi eljárásokban, nem csak Európában, hanem az ENSZ szintjén is. Európában a vallás jogi szabályozásának egyre szerteágazóbban különböző módjai váltak láthatóvá, legyenek azok jogalkotási válaszok vagy precedens értékű bírói döntések. Ez az egyre növekvő különbözőség aláasta a jogbiztonságot.

(ii) Másodsorban, számos közelmúltbéli bírói döntés mind az európai mind a nemzeti szinteken tanúsítja azt a tendenciát, miszerint a lelkiismereté és vallás szabadságát nem egyéni emberi jogként, hanem csoportjogként kezelik. A többségi vallások előszeretettel tekintenek magukra úgy, mint kultúrára és közös múltra, valamint *mainstream* normákra és értékekre való utalással követelnek maguknak védelmet. A vallás ilyen fajta kulturálisodása azonban az egyéni vallásszabadságról szóló vitát egy csoportkultúra védelméről folyó vitába fordítja, amelyben az egyéni emberi jogokat kollektív érdekek alá szubszumálják. Ez azonban az emberi jogok alapvető lényegének hat ellen.

A RELIGARE projekt segíthet számunkra megtalálni a választ arra a kérdésre, hogy vallásilag mennyire szabadok a nyugat-európai társadalmak polgárai és hogy a szekuláris kultúrának milyen hatása van a vallásra. Mindazonáltal, azért, hogy megérthessük azon kérdés lényegét, hogy mennyire vallásosak és vallásilag mennyire sokszínűek a nyugat-európai társadalmak, ahhoz többféle kutatásra szükséges építenünk, amelyek nagy részét a ma délután folyamán már bemutatták.

Ebben a kontextusban felhívom a figyelmüket Pippa Norris és Ronald Inglehart munkásságára, akik 2004-ben tették közzé a European Value Study és a World Value Survey elemzését és tárgyalását tartalmazó művüket. Kiindulási pontjuk az alábbi elméleti helyzet: „A társadalomtudományokban megszokott bölcsességgel ellentétben, amely a vallásosság progresszív hanyatlását vetítette előre modernizálódó társadalmakban, a vallás és a hit nem hanyatlottak a modern és poszt-indusztriális világban, legalábbis globális szinten.” A szerzők, ezért nekilátnak, hogy a szekularizációs elméletet felfrissítsék, és így is tesznek az elmélet módosításán keresztül, arra az általános megállapításukra alapozva azt, hogy „azon társadalmak, ahol az emberek életét a szegénységtől, betegségtől és a korai haláltól való félelem formálja ma is ugyanolyan vallásosak maradnak, mint századokkal korábban. Gazdag nemzetekben, ezzel ellentétben, a bizonyítékok azt mutatják, hogy a szekularizáció legalább a XX. század közepe óta zajlik. Ezzel egy időben azonban a termékenységi ráta élesen esett, tehát a közelmúltban a népességnövekedés stagnált és az össznépeesség csökkenésnek indult. Ezen kombinált trendek eredménye pedig az, hogy a gazdaság társadalmak egyre szekulárisabbá válnak, a világ egésze pedig egyre vallásosabbá.”

Második lépésben, Pippa Norris és Ronald Inglehart ezt a megállapítást az „egzisztenciális biztonság axiómájához” kapcsolják, amely a vallási közösségek tagjaik felé fennálló társadalmi felelősségvállalás aspektusára világít rá, úgy gondolom. Minél sérülékenyebb egy népesség a szegénységnek és mindannak köszönhetően, ami azzal jár, annál vallásosabb abban az értelemben, hogy egy intézményesített vallás tagja és részt vesz annak tevékenységeiben, tekintet nélkül arra, hogy milyen vallásról van éppen szó. Ez az axióma összefügg azzal az aggasztó paradoxonnal, hogy vallási ügyekben az USA erősen vallásos maradt, jóllehet gazdag, stb. Más szóval: Európa miért olyan – ahogy Grace Davie fogalmazta – kivételes eset, amikor a nyilvánosság folyamatos kiábrándulására vagyunk tekintettel.

A nyilvánvaló válasz, amely az egzisztenciális biztonság axiómáját megerősíthetné, természetesen az lenne, hogy a társadalom biztonsági szintje sokkal magasabb Nyugat-Európában mint az USA-ban. Más szóval, Nyugat-Európa jóléti államainak polgárai megengedhetik maguknak, hogy elengedjék a nyugat-európai társadalmak hagyományos vallási vagy szolidaritási csoportokkal – a katolikus egyházzal, az egyes protestáns egyházakkal vagy a zsidó közösségekkel - fennálló régi kapcsolataikat.

Most Önökkel egyetemben ismét felidéznék olyan projekteket, amelyeket kortárs, különösen nyugat-európai és észak-amerikai társadalmakban folytattak le, és amelyek megállapítják, hogy a hagyományos vallási formák, különösen a kereszténység teret engednek a holisztikus spiritualitásnak, új vallási mozgalmak formájában ugyanúgy, mint egyéni életviteleszerű spiritualitás formájában. Egy jól ismert példa a Kendal Projekt Paul Heelas és Linda Woodhead vezetésével, amelyet 200 és 2002 között folytattak le, főként Kendal régi angol városában Cumbriában, az angol Lake District-ben.

Saját kutatásom, melyet 2001 és 2006 között végeztem a Holland Királyi Tudomány Akadémia Meertens Intézetében Amszterdamban, a kortárs holland társadalomban vizsgálta a hagyományoktól való eltávolodást és a vallásosság új formáit, és megerősítette a Heelas és Woodhead által leírt trendeket. A kutatás során építhettem továbbá a Holland Társadalomkutató Intézet felméréseire és jelentéseire, amelyeket 1966 és 2000 között készítettek. Ezek a felmérések és jelentések megerősítik a hagyományos vallási fennhatóságok – ti. a különböző protestáns felekezetek és a katolikus egyház – elkopását Hollandiában, ezzel szemben párhuzamosan pedig az intézményesített és intézményesületlen alternatív spiritualitás felemelkedését. Míg ez a trend a XX. század eleje óta fejlődött, Hollandiában az 1960-as évek óta gyorsult fel.

Az én saját projektem vonatkozásában két trendet fedeztem fel: (1) mind a kollektív és egyéni alternatív – de bizonyos mértékig hagyományos – spiritualitás növekvő hatását a munkahelyen, és (2) az újpogány spiritualitás és csoportok növekvő népszerűségét párhuzamosan a Harry Potter könyvek kiadása és a filmek megjelentetése, a Gyűrűk Ura filmek, stb. által beindított fantázia örület felemelkedésével.

Ezt a két tendenciát tártam fel mélységi terepgyakorlatok segítségével, pl. az általában csak Tilburgi Atyákként ismert Irgalmas Szűzanya Testvérei Gyülekezetének (*Congregation of the Brothers of Our Lady Mother of Mercy*) volt monostorában zajló tevékenységeket. Az 1990-es évek végén a monostor egy spirituális menedzsment intézetté alakult, amely állami intézményeknek és magán ügyfeleknek ajánlott menedzsment képzéseket. A képzéseket úgy szervezeti pszichológusok, mint üzleti irányítási háttérrel rendelkező menedzsment specialisták tartották. A képzést tartók spirituális háttérét a katolikus spiritualitás, szufizmus, Zen meditáció, illetve a fontosabb és kisebb spirituális mozgalmak adták.

Az én kutatásom ennél a gazdaságilag igen jövedelmező vállalkozásnál – melynek ügyfelei között volt számos holland minisztérium, rendőrkapitányság, a Shell és mások – megerősítette Heelas és Woodhead tételeit, miszerint a spirituális forradalom és a szubjektív fordulat mostanra elérte a hagyományos vallási gyülekezeteket is. Továbbá, megerősítette a Jeremy Carrette és Richard King által hangoztatott provokatív „csendes takeover” tézisét is a vallás vonatkozásában, amelyet piaci erők valósítanak meg. Carrette és King *A Spirituális Eladása (Selling Spirituality)* című könyvükben ténylegesen a vallás növekvő kommercializációját vizsgálták a spiritualitás népszerű fogalmának formájában, amely megtalálható az oktatásban, egészségügyben, tanácsadásban, üzleti képzésekben, menedzsment-elméletben és marketingben.

Utolsóként, több kvalitatív kutatás is elérhető a vallási szórványközösségekről nyugat-európai társadalmakban. A vonatkozó irodalmak, amelyek ebből a kutatásból táplálkoznak, előszeretettel bélyegzik meg azon konfliktusokat, amelyek a migráns hívők és befogadó társadalmak között keletkeznek, a migránsok vallásosságának a befogadó társadalom tagjainak jelentős része által extrémként vagy idegenként felfogott aspektusainak a köz számára hozzáférhető nyilvánosság előtt való láthatósága miatt. Ami itt rögtön eszünkbe juthat az a muszlim fejkendők és szikh turbánok betiltása a francia iskolákban 2004-ben, illetve a minaretek betiltása 2009-ben Svájcban, valamint a 2010-es burqa-tilalom Belgiumban, vagy éppen a kölni körzeti bíróság által 2012-ben betiltott (férfi) körülmetélés, amelyet ugyan egy a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság által kiadott új szabályozás már felülírt, jogszerűnek tartva azt.

Egy másik német példa a hindu tamil templom este, amelyek ha a Vesztfáliai Hamm városának ipari területén található. A Sri Kamadchi Ampaal istennőt ünneplő fesztivál alkalmával, amely minden én júniusában kerül megrendezésre, olyan 15.000 tamil hindu látogatja meg a templomot egész Európából. Az 1990-es évek közepén a templom még lakott területen állt, a fesztivált kísérő körmenet pedig, amelynek keretében a környéket meg is áldották, olyan irritációt okozott a helyiek számára, hogy a templomot ideiglenesen be kellett zárni és jelenlegi helyére költöztetni az ipari parkba, ahol nincs semmilyen lakókönyezet.

Azon kutatással összehasonlításban, amely a vallási szórványközösségek és a befogadó társadalmak közötti konfliktusokat világítja meg, hihe-

tetlenül kevés a sikertörténetekről való ismeret, ti. az olyan esetekről, ahol nem csak, hogy nem voltak konfliktusok a vallási szórványközösségek és a befogadó társadalmak között, hanem ahol erős indikátorai vannak az előbbieket harmonikus kapcsolatának.

Ha visszaemlékeznek, svájci minaret-tilalom azért következett be, mert azt állították, hogy a minaretek kulturálisan idegenek. Igen meglepő tehát, hogy a kulturálisan ugyanolyan idegen buddhista templomok semmilyen ellenségeskedést nem szítanak Svájcban. Az anyaországuk kínai annektálása elleni 1959-es értelmetlen lázadás után, számos tibeti elmenekült hazájából. Az 1960-as évek elején, Svájc menedékjogot ajánlott olyan 2000 tibeti menekültnek, és később más buddhistáknak Srí Lankáról és Thaiföldről. A tibetiek, különösképpen, sajátjukéhoz nagyon hasonló környezetet találtak a svájci Alpokban, vallásuk és kultúrájuk pedig a svájci társadalom részéről növekvő érdeklődésre tartott számot. 1968-ban megalapították a Monasztikus Tibet Intézetet a Zürich melletti Rikonban, amely nem csak a tibeti menekültek, de számos nyugati spirituális igényeit is kiszolgálta. Egy hasonló példa lehet a thai buddhista Wat Srinagarindravararam a svájci Gretzenbach falujában, amely távolról is nagyon feltűnő nagy pagodája miatt, amely a templomkomplexum központi épülete.

Hogy mi a vallás és mi nem, az egy nagyon vitatott kérdés a különböző vallási hagyományok nézőpontjából. A társadalomtudósok által adott meghatározások általában nagyon tágak és befogadóak azon túl, amit a teológusok rendszerint elvárnának. A Palgrave Macmillan által idén kiadott *Vallás és Viták (Religion and Disputes)* című könyvben – amelynek társszerkesztője voltam az Intézetünknel dolgozó Jogi Pluralizmus munkacsoport más kollégáival együtt – úgy határoztuk meg a vallást, mint „analitikus kategóriát, amely egy kifejezett, adott világnézetre (*Weltanschauung*) utal, és amely elsőként egy többé-kevésbé explicit szent kozmológiai rendből áll, amellyel szemben minden jelenséget értelmeznek; másodsorban pedig egy olyan ítéletnap mítoszhoz igazodó eszkatológiai rendből, amely azt írja le, hogyan kell az életet jól élni, és mit kell várunk a halál utáni örök élettől.” Ez a meghatározás – melyhez nagyon hasonlóakat más társadalomtudósok már szorgalmaztak – elég tág ahhoz, hogy az eddigiekben általam bemutatott vallási változásokat is be tudja fogadni.

A vallási európai jogi szabályozásával kapcsolatban azt szeretném megállapítani, amelynek nyilvánvalónak ellene lennie, nevezetesen, hogy a jog nem a konfliktusrendezés egyetlen módja, illetve ahhoz is hozzájárul, hogy különbségeket alapon azáltal, hogy azonosítja az azonosság és más-ság feltételeit az egyének és a kollektívák legitim kvalitásainak, hatalmának illetve fékeinek lefektetésén keresztül. A jog ez által olyan fegyverként szolgál, amellyel az önazonosságot és a másság-tudatot mobilizálni, illetve semlegesíteni lehet. Az identitás, beleértve a vallási identitást is, tehát egy adott szocio-politikai mezőben a jog által meghatározott helyzetben van elhelyezve. Ez megerősíti azt a tényt, hogy a vallási identitás szükségképpen keveredik, összeakad a szekuláris, sőt profán, hatalmi erőfitogatásokkal

és azokat kísérő identitásválasztásokkal, és soha nem szubjektív választás vagy hit kérdése.

Hogyan mérjük tehát a vallásosságot? Először vessünk egy pillantást a rendelkezésre álló statisztikákra. A vallási sokszínűség vonatkozásában azt feltételeznénk, hogy a számok olyan tényezők függvényei mint, hogy az adott országnak vannak-e gyarmatai, ha igen, akkor vajon a korábbi gyarmati társadalmakkal fenntartott kapcsolatok még mindig szorosak-e vagy sem, vagy vajon az adott ország fogadott-e be menedékkérőket nagy volumenben az autochton népességhez képest, illetve vajon az adott állam gondoskodik-e migráns munkavállalók, házastársaik és honosított gyermekeik nagy részéről, illetve – hogy Norris és Inglehart egzisztenciális biztonsági axiómáját igazoljuk – vajon az adott ország rendelkezik-e még jól működő jóléti rendszerrel. Megjegyzendő, és igen meglepő azonban, hogy nincsenek pontos számaink. Sem a belga népszámlálás, sem a francia, német, olasz, holland, dán, de a spanyol sem tartalmazza a vallást. A brit népszámlálási kérdőív igen, de csak 2001 óta. Rendelkezünk pár adattal az állam által beszedett német és olasz egyházi adó vonatkozásában. Németországban rendelkezésünkre áll továbbá a REMID (Vallástudományi Média- és Információs Szolgálat, *Religion Studies Media and Information Service*), amely egy marburgi NGO, amely már az 1990-es évek közepe óta tesz közzé elég megbízható adatokat az egyházi szervezetekben való tagsággal kapcsolatban.

A legújabb statisztikák 2013-ból származnak, amelyeket egy durva áttekintés keretében mutathatok be itt. A német népesség most 82 millió fő, ebből római katolikus körülbelül 24,5 millió fő. A katolikus vallás alatt számos felekezet is listázva van. A protestantizmusnak kicsivel több mint 23,5 millió követője van, van körülbelül 600 ezer ortodox, keleti és unitárius keresztény, 101 ezer judaizmust követő. Közel 4 millió muszlim él Németországban, olyan 45 ezer hindu, és körülbelül 270 ezer buddhista, amelyből körülbelül 13 ezer német áttért hívő és olyan 140 ezer a migráns buddhista. Vannak aztán persze számosan a *New Age* mozgalmak, rendes Szabadkőművéség, ezoterikus tanácsadó szervezetek, jóga társaságok, stb.

Mit mond számunkra ez az adat? Nem mond sem többet, sem kevesebbet, mint hogy hány ember értékeli bármely okból is az egy adott vallási vagy spirituális közösséghez való tartozást. Nem mondanak semmit vallásos hitűkről vagy gyakorlatukról, amely – ahogy azzal a legtöbb vallásos ember egyetérthet – az igazi vallásosság alapja. Hogy megérthessék a vallás ezen dimenzióit, a társadalomtudósok előszeretettel tesznek fel olyan kérdéseket, mint „Milyen gyakran jár vallásos együttlétekre?” „Milyen gyakran imádkozik vallásos együttléteken kívül?” „Milyen fontos a vallás a mindennapi életében?” stb. Norris és Inglehart pl. statisztikákat mutatnak fel a vallásos részvételre irányadó trendek vonatkozásában. 1981-ben Írország teljes népességének 82%-a még heti egyszer vagy többször részt vett vallásos együttléteken, míg 2001-ben ez már csak 25%. Ugyanebben az évben, a spanyol népességnek még 40%-a tett ugyanígy, míg 2001-ben már csak 26%. Szintén 1981-ben a francia népesség 11%-a még heti egyszer vagy többször részt vett

vallásos együttléteken, de 2001-ben már csak 8%, ugyanez az aránypár Nyugat-Németország esetében 1981-ben 19%, míg 2001-ben már csak 16%, stb.

A vallásos együttléteken való részvételt természetesen ki kell egyensúlyozni az otthon folytatott imádsággal vagy meditációval, mert betegség, testi fogyatéék, gyengeség, stb. meggátolhatja az embert a részvételben.

Nehéz korrelálni, sőt kombinálni a fentebb említett szociológiai felméréseket kvalitatív adatokkal. Ettől függetlenül azonban hadd hangsúlyozzam még egyszer ezen a ponton azokat a fontos trendeket, amelyek a vallási életre vonatkoznak a nyugat-európai társadalmakban:

- (i) A vallásos közösségekben való tagság hanyatlása,
- (ii) Pervazív „szubjektív fordulat”, még a vallásos közösségek tagjai között is,
- (iii) Növekvő számú intézményesíttelen, szinkretisztikus, alternatív spiritualitás, új vallási mozgalmak felemelkedése párhuzamosan a „szubjektív fordulattal”. Jellemző továbbá a kulturális kíváncsiság növekedése is, mondhatni, mások irányába, tehát egy bizonyos áttérési érdeklődés is megjelenik, amely – a szórványvallások növekvő jelenléte mellett – a vallási és spirituális orientációk felgyorsult pluralizációjához vezetett. Röviden, a nyugat-európai társadalmak embere kevésbé láthatóan vallásos, míg a szubjektív spiritualitás sokkal pervazívabb.

Vallásilag mennyire szabadok az emberek? Hogy meghatározhassuk a vallásszabadság fokát (mind vallás- és lelkiismereti szabadság értelmében is) nyugat-európai társadalmakban, ahhoz figyelembe kell, hogy vegyük a RELIGARE jelentést, az állam és egyház kapcsolatainak négy modelljét, ezek keveredését és variációt. Elsőként ott van a szelektív együttműködés modellje, amely feltételes vallási pluralizmust foglal magában; másodsorban, a konkordátum (*Konkordat*) modell, amely az olyan államokra alkalmazandó, amelyek egyezményt vagy megállapodást írtak alá, amely az egyes egyházak és intézményesített vallási közösségek elismerését és egyes privilégiumaikat tartalmazza. Harmadsorban a laicitás francia modelljét kell megemlítenünk, amely az állam és az egyház szigorú elválasztását követeli meg, negyedikként pedig az államegyházi modell, amely az államegyházként működő többségi egyházzal rendelkező államokra alkalmazandó. De mi a probléma az állam és területén élő vallási közösségek kapcsolatában? Elsőként ott van a vallásos ünnepek kérdése. A nyugat-európai államok kizárólag, ha egyáltalán igen, csak keresztény ünnepeket ismernek el. Egy másik probléma a vallási közösségek állami támogatása a papoknak, vallásos tanároknak adott állami bérezés vagy adókedvezmények formájában, stb. Egy újabb vitás pont az állam és a vallási közösségek között a vallásos házasságok és válások állami elismerésének kérdése. Ami rögtön eszünk juthat az az iszlám talaq vonatkozásában az, hogy a férj egyoldalú kijelentésével elválhat feleségétől úgy, hogy háromszor kijelenti „Elválok tőled.”

Egy másik kérdés, amelyet már érintettünk, a vallásos identitás markereire vonatkozik a munkahely kontextusában (az vállalati dress code problematikája, a munkahelyen töltött idő alatti vallásos időtöltés céljára alkalmas helyek, stb.) Ez a kérdéskör gyakran magában foglal a külföldi identi-

tásjegyekkel szemben diszkriminációt is, amely akkor is bekövetkezik, ha a köz számára hozzáférhető tereken megnyilvánuló vallási identitásjegyekről van szó. Pl. néhány német tartomány (autonóm régió) megtiltották tanáraiknak „külföldi” vallási identitásjegyek viselését, úgy mint az iszlám fátyol, de a tilalom nem vonatkozik keresztén szimbólumokra. Egy másik példa a Lautsi kontra Olaszország ügy, amelyet az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) tárgyalt. 2011-ben az EJEB úgy döntött, hogy az olasz iskolák tantermeiben a feszület közszemlére tétele nem sérti az Emberi Jogok Európai Egyezményét. Még a laikus Franciaországban is a banki munkaszüneti napok általában keresztény ünnepekre esnek.

A RELIGARE projekt néhány fontosabb megállapítása megában foglal pár meglepő megfigyélést, pl. azt, hogy a vallási többségek képviselői nem szükségszerűen a leghűségesebb védelmezői a *status quo*-nak, illetve nem feltétlen hunynak szemet egy olyan helyzet felett, amelyet tisztességtelennek tekintenek. A vallási kisebbségek tagjai előszeretettel fogadják el a többségi hitet, és az ezzel járó, eltérő korlátozásokat. Gyakran anélkül tárgyalnak, hogy felhívnák a figyelmet a jogegyenlőségi standardokra. Dániában pl. a főrabbi évente levelet küld iskolai szerveknek, amelyben felsorolja a zsidó ünnepeket, és kéri, hogy azokra a napokra ne tűzzenek ki vizsgát. A szekularisták nem szükségszerűen utasítják vagy nagyolják el azt, amit ők a vallások legitím szükségleteiként érzékelnek, hanem meg szeretnének győződni arról, hogy a politika nem engedi, hogy a nem vallásosak húzzák a rövidebbet.

Az európai társadalmak szocio-kulturális és demográfiai változásai azt mutatják, hogy a vallási és filozófiai szervezetek támogatása az egyházak állami támogatására vonatkozó alkotmányos rendelkezésekkel és jogi szabályozással szemben fontos kihívást állít, ahogy ezt a korábbiakban kifejtettük. Egy jó példa erre megint Németország, ahol a hagyományos egyházakhoz való formális tartozás fokozatosan csökken. A jogegyenlőségi standardok fényében ez a trend azt eredményezi, hogy az egyházi adó állami apparátuson keresztüli beszédese szégyenfolttá lett. A RELIGARE kutatócsoportok által vizsgált mind a tíz országban az állam közvetetten támogatja a vallási közösségeket a jótékonyági, spirituális, oktatási vagy társadalmi tevékenységük fejében járó adókedvezményeken és adómentességen keresztül, ezáltal elismerve azt a tényt, hogy a vallási közösségek számos különböző formában igenis felelősséget vállalnak a tágabb értelemben vett társadalomért. Ezzel szeretném zárni előadásomat.